

A pályaválasztás folyamata

A gyerekek pályaválasztása szempontjából a magyar iskola-rendszerben mindig is kiemelkedő fontossággal bírt a középfokú továbbtanulás. A középfokú pályaválasztást lényegében három tényező határozza meg: az iskolakínálat, amely behatárolja, hogy az adott évfjártból milyen iskolatípusban hány gyerek tanulhat tovább; a pályaválasztási döntés, vagyis az adott iskola és szakma kiválasztása, amely kifejezi a szülők és a gyerekek aspirációit; a felvételi szelekció, amely eldönti, hogy melyik iskolába és milyen szakmára kiket vesznek fel.

A három tényező természetesen nem független egymástól: az iskolakínálat befolyásolja a továbbtanulási döntéseket, de az aspirációk is alakíthatják az iskolakínálatot, a szelekció mértéke pedig attól függ, hogy az iskolakínálat, illetve a rendelkezésre álló továbbtanulási helyek mennyire vannak szinkronban a gyerekek és a szülők aspirációival (a kereslettel). Az elmúlt években lezajlott gazdasági és társadalmi változások a pályaválasztás tényezőit, így a pályaválasztás folyamatát is jelentős mértékben átalakították. Az alábbiakban megkíséreljük összefoglalni a pályaválasztás folyamatában bekövetkezett változásokat*.

A pályaválasztási döntés

A pályaválasztási döntést a szülők és a gyerekek együttesen hozzák meg egy viszonylag hosszú folyamat eredményeként, amelynek végére a család eldönti, hogy milyen középfokú iskolát érdemes választani ahhoz, hogy a gyerek és a szülők elképzelései megvalósuljanak. A pályaválasztási döntést az iskolakínálaton kívül általában a következő tényezők befolyásolják:

- a gyerek érdeklődése, amely 14 éves korban, a középfokú pályaválasztás időpontjában még gyakran bizonytalan és kialakulatlan;
- a gyerek képességei és felkészültsége, amelyeket az általános iskolában elért tanulmányi eredmények fejeznek ki;
- a szülők aspirációi, amelyek nemcsak azt fejezik ki, hogy mit szeretnének a gyerekükből, hanem azt is, hogy mekkora erőfeszítésre hajlandók az elképzelések megvalósítása érdekében.

A döntés folyamatában a három tényező korántsem egyenrangú. A döntő szerepet általában a szülői aspirációk játsszák, ezeknek azonban korlátot szab a gyerek képessége és felkészültsége, és a „közös” döntéshozatalnál a szülők igyekeznek tekintetbe venni a gyerekek érdeklődését is.

A gyerek érdeklődése

A középfokú továbbtanulási döntést a gyerekeknek jelenleg 14 éves korukban kell meghozniuk. Ebben az életkorban azonban a legtöbb gyereknek (akinek nincs egészen korai életkorban megmutatkozó határozott tehetsége) sem kialakult érdeklődése, sem határozott elképzelése nincs a jövőjéről. 1997-ben a középfokú iskolák elsős tanulóinak a szülei közül 59%

* A tanulmány alapjául szolgáló kutatás az Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások Közalapítvány (OKTK A.1252/V.) támogatásával készült (témavezető: Andor Mihály). A kérdőíves vizsgálat során egy országosan reprezentatív iskolaminta alapján 4356 olyan szülőt kérdeztünk meg a pályaválasztásról, akiknek a gyerekei az 1997–98-as tanévben léptek be valamilyen középfokú iskolába.

mondta azt, hogy a gyerekének nincs határozott pályaelképzelése. Azt tapasztaltuk, hogy a pályaelképzelések bizonytalansága szorosan összefügg a szülők iskolázottságával; leginkább azok a gyerekek engedhetik meg maguknak, hogy „ráterősen” döntsenek, akik gimnáziumban tanulnak tovább, és nem kényszerülnek rá a 14 éves korban történő szakmaválasztásra.

Van-e a gyereknek pályaelképzelése?

Van-e a gyereknek pályaelképzelése?

Így áll elő az a furcsa helyzet, hogy minél jobb tanuló valaki az általános iskolában, annál kevésbé van rákényszerítve a korai pályaválasztási döntésre, és minél gyengébb eredményeket produkál egy gyerek az általános iskolában, tehát minél kevésbé valószínű, hogy egy ilyen súlyos döntést felelősen mérlegeljen, annál hamarabb elvárják tőle a határozott pályaelképzelést.

Van-e a gyerekek pályaelképzelése?

A korai pályaválasztásra kényszerített gyerekek (és szüleik) meghozzák ugyan a továbbtanulási döntéseket, de ez az esetek nagy részében később korrekcióra szorul, tehát még korántsem jelent végleges elköteleződést. Ezt jelzi, hogy jelenleg a szakmai iskolákban konkrét szakmákat tanuló gyerekek közel fele is bizonytalan még abban, hogy mi is lesz később a foglalkozása.

A gyerek pályaelképzelése

Ennek a „bizonytalanságnak” kétségkívül az a legfőbb oka, hogy míg korábban egy-egy korosztály fele, amely belépett a szakképzésbe, számíthatott rá, hogy a szakmunkás-bizonyítvány biztos egzisztenciát jelent egészen a nyugdíjig, sőt, a szakmaválasztással lényegében az is eldőlt, hogy az elkövetkező évtizedben ki hány forintos órabérre számíthat, a rendszerváltással ennek a biztos perspektívának vége szakadt. A kilencvenes évek közepére már a szakmunkásképzőt végzettek egyharmada nem tudott elhelyezkedni, és az átalakuló gaz-

dasági feltételek mellett az is tökéletesen kiszámíthatatlanná vált, hogy melyik településen milyen szakmával lehet éppen munkát találni. Vagyis, míg az elmúlt évtizedekben egy-egy korosztály fele számára a középiskola kiválasztása egyúttal végleges pálya-, illetve szakmaválasztást jelentett, mára a szakmunkásképzőt végzettek jövője jócskán bizonytalanná vált: lehet, hogy új szakmát kell tanulniuk, lehet, hogy érettségizniük is kell ahhoz, hogy munkát találjanak, és az is nyitott kérdés, hogy alkalmazott szakmunkások lesznek, vagy önálló vállalkozók. Ez a bizonytalan perspektíva is hozzájárult ahhoz, hogy a kilencvenes évek második felében ez az iskolatípus fokozatosan elvesztette népszerűségét, és ma már csupán egy-egy korosztály egyharmada jelentkezik szakmunkásképző iskolákba.

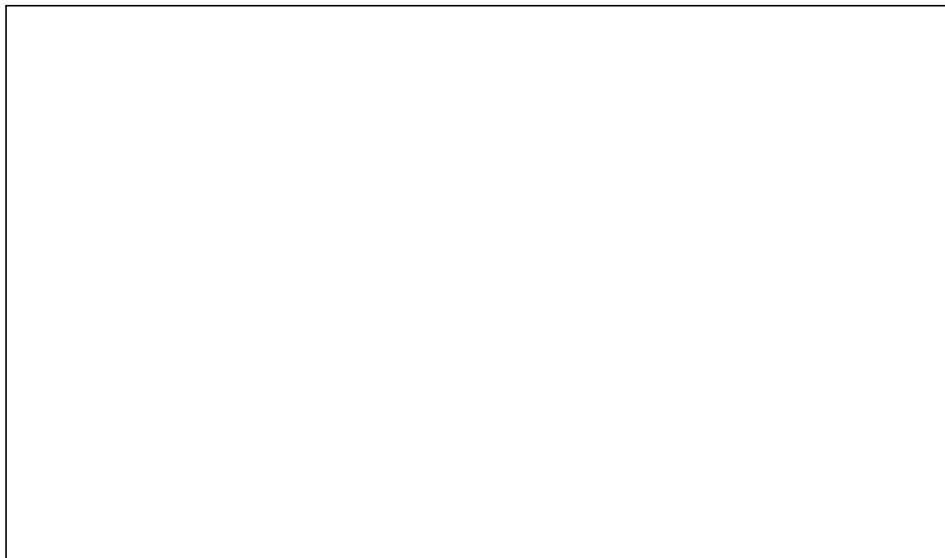
Amikor 1997-ben a szülőktől azt kérdeztük, hogy véleményük szerint mikor elég érettek a gyerekek ahhoz, hogy középfokú iskolát válasszanak, a szülők többsége (63%) azt válaszolta, hogy ehhez a gyerekeknek legalább 16 évesnek kell lennie.

Mikor elég érett a gyerek az iskolaválasztásra?

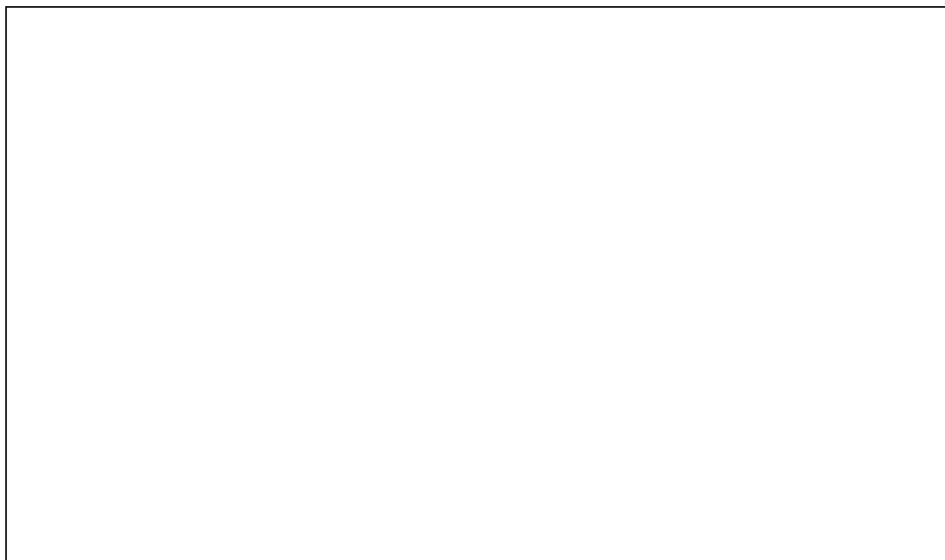
Még idősebb korban látják időszerűnek a szülők a szakmaválasztást: 82%-uk mondta azt, hogy ehhez a gyerekeknek be kell töltenie a 16. életévét.

Mikor elég érett a gyerek a szakmaválasztásra?

Az adatokból az is kiolvasható volt, hogy minél magasabb iskolázottságúak a szülők, annál későbbre halasztanák gyerekeik pályaválasztását.

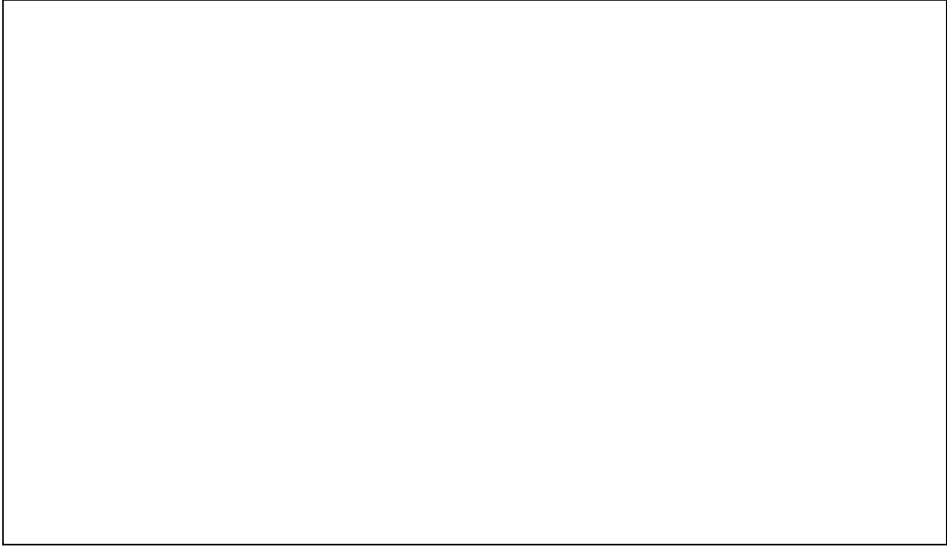

Mikor elég érett a gyerek az iskolaválasztásra?

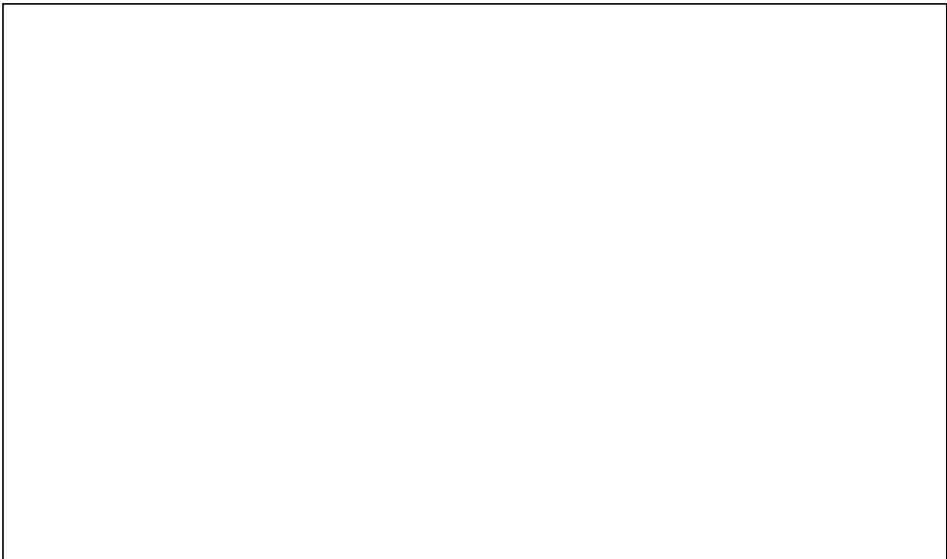

Mikor elég érett a gyerek a szakmaválasztásra?

A gyerekek „pályaválasztási érettségére” vonatkozó szülői vélemények lényegében nem függetlenek attól, hogy a gyerek hány éves korában esett át a pályaválasztási döntésen. A 10 éves korban középiskolát „választó” nyolcosztályos gimnazisták szüleinek csak a 10%-a mondta azt, hogy a gyerekek már ekkor érettek az iskolaválasztásra, és a 14 éves korban szakmát választó szakmunkástanulók és speciális szakiskolások szüleinek is csak az egyharmada vélekedett úgy, hogy ez az életkor már megfelelő volt a döntésre.

Mikor elég érett a gyerek az iskolaválasztásra?

Mikor elég érett a gyerek a szakmaválasztásra?

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a 10-14 éves gyerekeknek ne lehetnének elképzeléseik és preferenciáik az iskolaválasztást és a szakmaválasztást illetően, de mégis az a valószínű, hogy ez a szülőkkel való beszélgetések, viták, egyeztetések során alakul ki, vagyis a pályaválasztási döntéseket a legtöbb esetben a család közösen hozza meg, amelynek során a szülők igyekeznek tekintetbe venni a gyerekek érdeklődését, tehetségét és adottságait is.

Lényegében ezt igazolják azok a válaszok is, amelyeket a szülők arra a kérdésünkre adtak, hogy milyen megfontolásból választottak 14 éves gyerekeik számára középiskolát. Erre a kérdésre válaszolva mindössze a szülők egyharmada hivatkozott a gye-

rek „akarata”, illetve érdeklődésére. A többség esetében a középiskola kiválasztása, az iskola által nyújtott perspektívák (felsőfokú továbbtanulás, érettségi, szakma) mérlegelése alapján történt.

Miért választották ezt az iskolát?

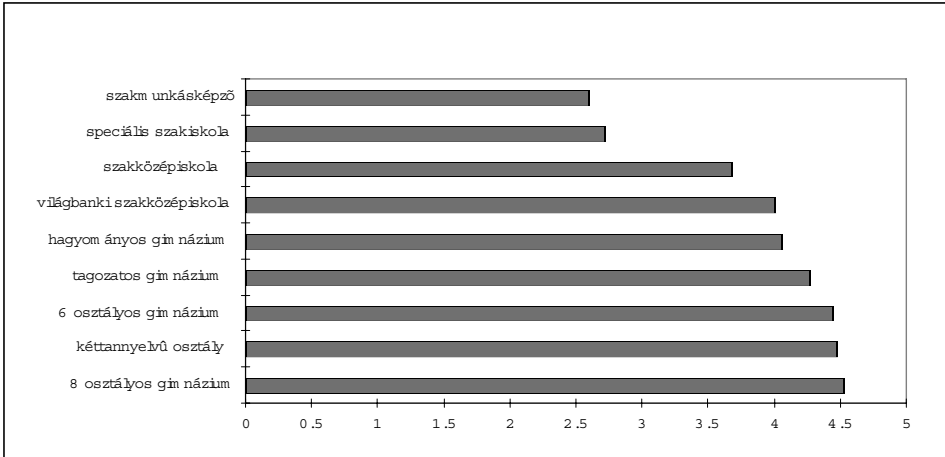
Az adatok elemzéséből az is kiderül, hogy minél magasabban iskolázottak a szülők, annál inkább befolyásolják a gyerekek pályaválasztási döntéseit, és minél kevésbé iskolázottak, annál gyakoribb, hogy a „gyerek akarata érvényesül”, mert a szülők kevésbé tájékozottak lévén, nem képesek segíteni, és nem is ismerik fel annak fontosságát, hogy segítsenek a gyerekeknek a pályaválasztásban. Az alacsonyabban iskolázott családokban azonban nemcsak a szülők passzivitása gyakoribb, hanem az is, hogy a gyerekek pályaválasztását kényszerítenezők (nem veszik fel máshova, nincs a közelben az érdeklődésének megfelelő iskola stb.) befolyásolják.

A gyerek teljesítménye

A pályaválasztási döntés folyamata nemcsak abból áll, hogy a gyerekek vágyai közelednek a szülők által kívánatosnak vélt elképzelésekhez, hanem ebben a folyamatban történik meg a gyerekkori álmoknak a valósághoz való közeledése is. Ennek a racionalizáló folyamatnak az eredményeként jelentkeznek fodrásznak a színésznőjelölt lányok és autószerelőnek a pilótának készülő fiúk. Minél közelebb kerül egy gyerek a pályaválasztási döntéshez, annál nagyobb szerephez jut az általános iskolai eredmények mérlegelése. Miután a középfokú iskolák a belépésnél elsősorban az általános iskolai tanulmányi eredmények szerint szelektálnak, nagyjából előre meghatározható, hogy milyen bizonyítvánnyal milyen középfokú iskolába, illetve azon belül milyen osztályba és milyen szakmára érdemes jelentkezni.*

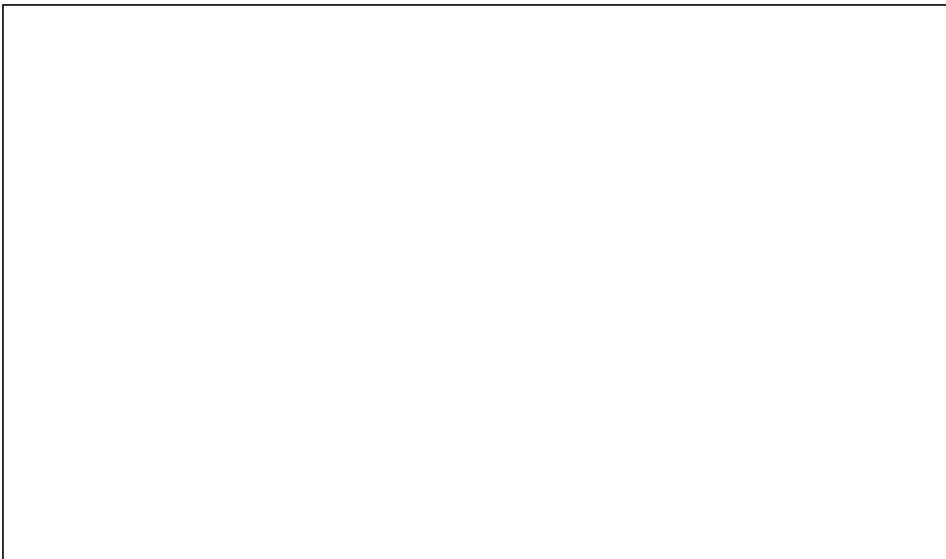
A kilencvenes években a középfokú iskolakínálat bővülése a pályaválasztási mérlegelést is befolyásolta: a gimnáziumi kínálat differenciálódásával a jó tanulók számára is a korábbinál bőségesebb kínálat állt rendelkezésre (már nem egyszerűen csak egy jó gimnáziumba, hanem ezen belül is speciális szerkezetűbe vagy tantervébe jelentkezhetnek), és a speciális szakiskolák megjelenésével az iskolarendszer a leggyengébb tanulók középfokú továbbtanulására is lehetőséget teremtett.

* A tanulmányban felhasználtuk a középiskolák felvételi szelekciójáról szóló kutatásunk adatait is, amelyet az iskolák igazgatóinak megkérdezésével 1996-ban folytattunk az Oktatáskutató Intézetben.

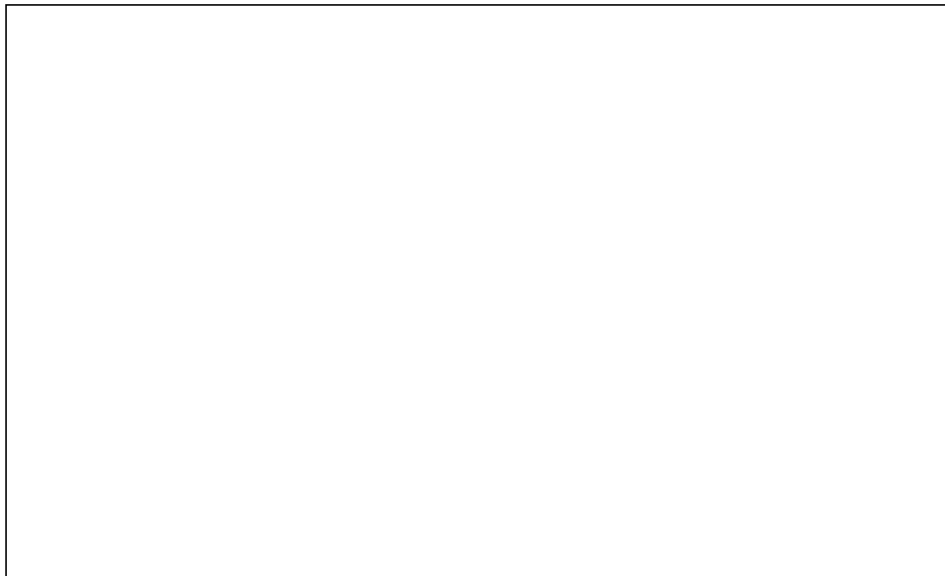
Milyen átlaggal vették fel a jelentkezőket az utolsó tanévben az igazgatók szerint? (Liskó, 1996)

Adatainkból az olvasható ki, hogy a pályaválasztók (és szüleik) körültekintően mérlegelnek, vagyis a jelentkezők általános iskolai tanulmányi eredményei tökéletesen illeszkednek a hierarchikusan épülő középfokú iskolarendszerhez: a kitűnő és jeles tanulók döntő többsége valamilyen gimnáziumba, a jó rendű tanulók többsége szakközépiskolába, a közepes tanulók fele ugyancsak szakközépiskolába, a másik fele pedig szakmunkásképzőbe, és az elégséges rendű tanulók döntő többsége szakmunkásképzőbe jelentkezik. Speciális szakiskolába alig jelentkezett valaki, ide kényszerűségből kerültek azok a gyerekek, akiket a szakközépiskolákból és a szakmunkásképzőkből elutasítottak.

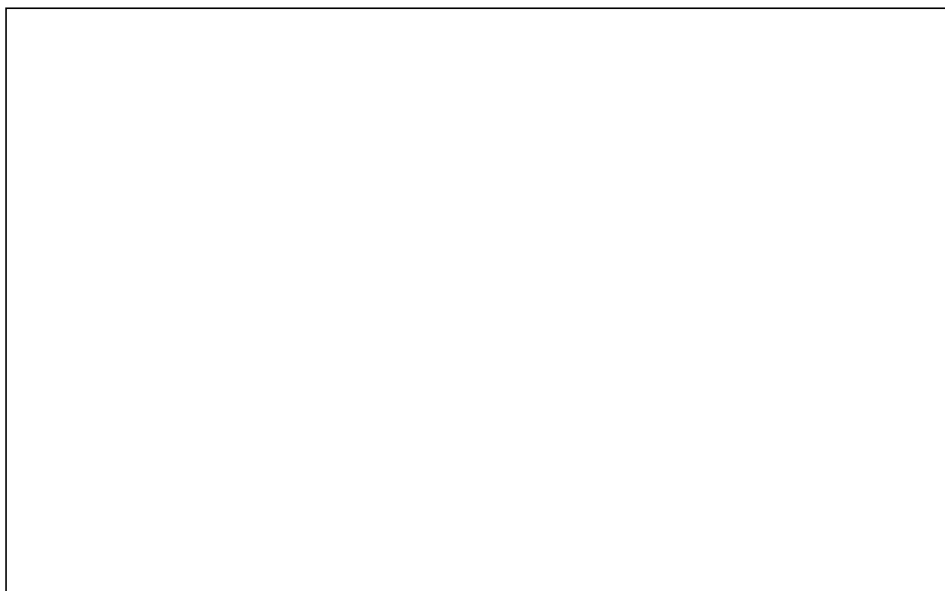

Hová jelentkezett első helyen?

A döntést megelőző precíz mérlegelést jelzi, hogy a különböző iskolatípusokba felvett gyerekek általános iskolai tanulmányi eredményei szinte tökéletesen megegyeznek az oda jelentkezők tanulmányi eredményeivel.

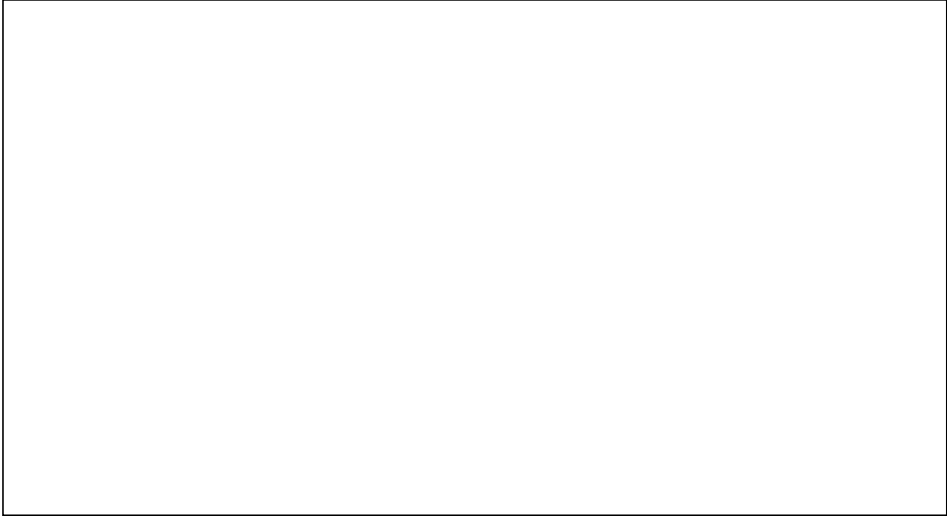

Általános iskolai tanulmányi eredmény

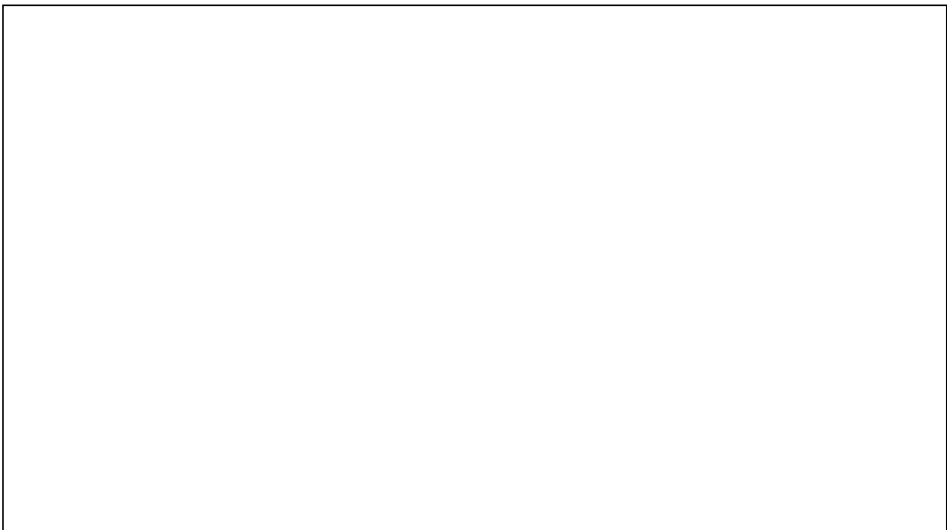
Általános iskolai tanulmányi eredmény

A pályaválasztás sikerességéről szóló adatokból az olvasható ki, hogy kényszerpályával jelenleg lényegében csak a gyenge tanulónak kell számolniuk. A gimnáziumba és a szakközépiskolába jelentkezőket felveszik abba az iskolatípusba, ahova jelentkeztek, csak legfeljebb egy másik iskolába. Kényszerpályára kerül viszont a jelenlegi szakmunkástanulóknak az egynegyede (akik eredetileg szakközépiskolába szerettek volna menni), és a speciális szakiskolásoknak a háromnegyede (akik eredetileg szakközépiskolába vagy szakmunkásképzőbe jelentkeztek).

Hová jelentkezett első helyen?

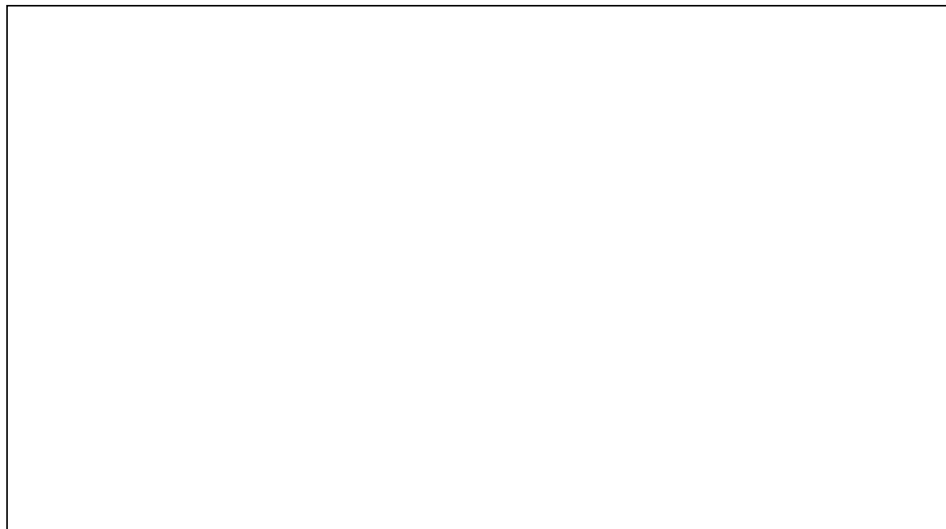
Az általános iskolai teljesítményre alapozott pályaválasztási aspirációk és az ezek alapján működő felvételi szelekció akár egy tökéletesen működő rendszer ismérve is lehetne, ha nem lenne bizonyítható, hogy az általános iskolai érdemjegyeket a szülők iskolázottsága legalább olyan mértékben befolyásolja, mint a gyerekek képességei. Vagyis, az általános iskolai érdemjegyeken alapuló felvételi szelekció nem elhanyagolható szépséghibája, hogy egy olyan teljesítményt kifejező, „objektívnek” mutakozó mérőeszközt alkalmaz, amely tökéletesen illeszkedik a gyerekek szüleinek társadalmi státusához.

Általános iskolai tanulmányi eredmény

A szülők társadalmi státusával összefüggő teljesítménykülönbségeket a települési adottságokkal összefüggők is kiegészítik. Miután az oktatásfinanszírozás részben a települési adottságoktól – például a helyi adók mértéke – függ, a települések közötti különbségek egyre in-

kább meghatározzák az általános iskolák szolgáltatásainak minőségét. Ebből következően a középfokú pályaválasztás sem független attól, hogy ki, hol, milyen általános iskolába járt.

Hová jelentkezett első helyen?

A kilencvenes években nemcsak a középfokú iskolarendszerben, hanem már az általános iskolák szintjén is határozott differenciálódásnak lehettünk tanúi. Ez megteremtette a lehetőséget arra, hogy a szülők iskolázottsága, foglalkozása és anyagi helyzete mentén növekvő társadalmi különbségek már általános iskolás korban „átváltódjanak” a gyerekek teljesítménykülönbségeire. Minél magasabban iskolázottak a szülők, annál valószínűbb, hogy a gyerek már általános iskolában valamilyen tagozatos osztályban tanul, sőt, emellett különórákra is jár. Ezek a gyerekek aztán az átlagosnál gyakrabban jelentkeznek valamilyen gimnáziumba, ahova az átlagosnál gyakrabban fel is veszik őket.

Milyen általános iskolába járt?

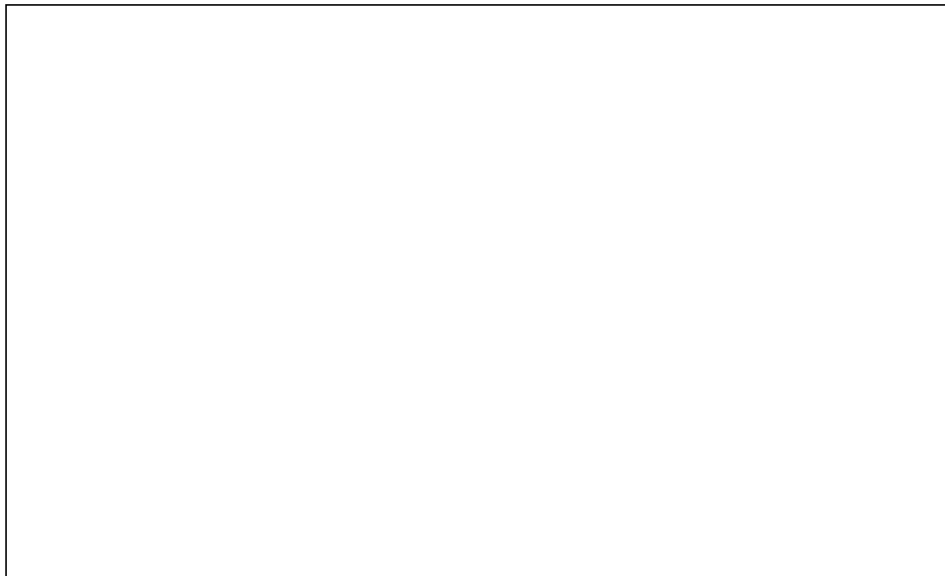
Hová jelentkezett első helyen?

Milyen osztályba járt általánosban?

Vagyis, a szülők társadalmi helyzetéhez igazodva már általános iskolás korban kialakulnak azok a családi helyzetből és az általános iskolai szolgáltatás minőségéből származó teljesítménykülönbségek, amelyek 14 éves korban az általános iskolai bizonyítványhoz igazodó pályaválasztási aspirációkat és azok sikerességét meghatározzák.

A szülők aspirációi

A szülők társadalmi helyzete és iskolázottsága mindig is meghatározta a gyerekek pályaválasztási aspirációit és az elképzelések megvalósulásának esélyét. 1997-ben is azt tapasztaltuk, hogy minél magasabb iskolázottságúak a szülők, annál valószínűbb, hogy gyerekeik valamelyik jó hírű gimnáziumba jelentkeznek, és ugyancsak nagy valószínűséggel fel is veszik őket.

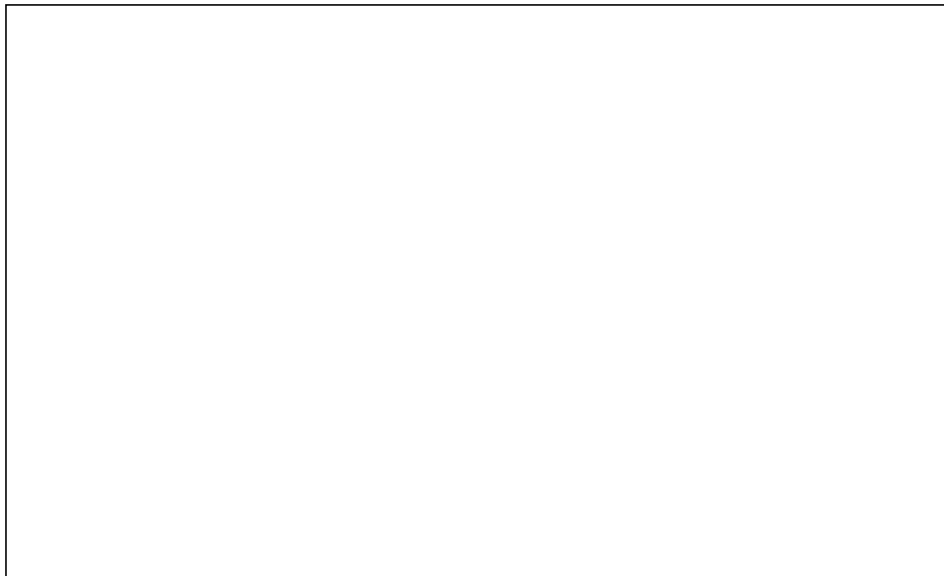

Hová jelentkezett első helyen?

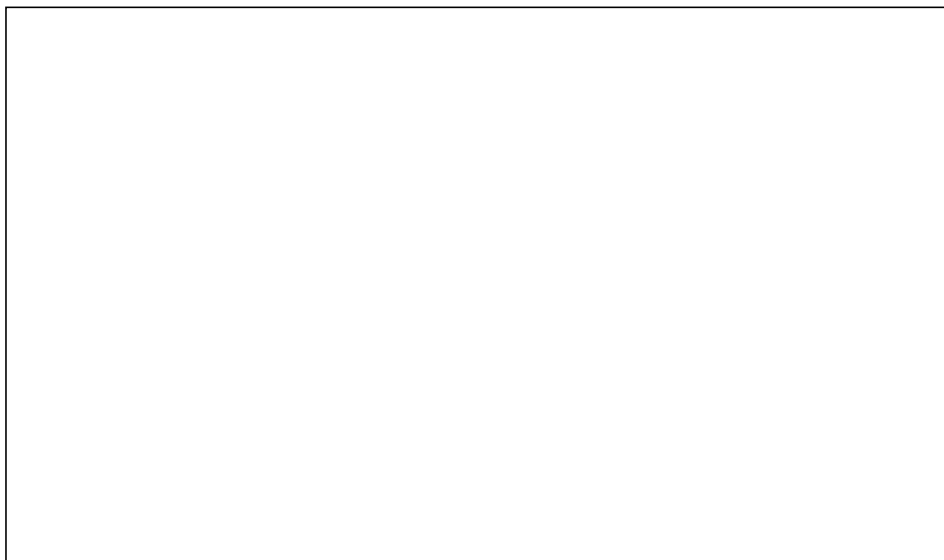
Milyen iskolatípusba jár?

A kilencvenes évek azonban a szülői aspirációk tekintetében is jelentős változásokat hoztak. A gazdasági és társadalmi átalakulás nemcsak a gyerekek, hanem a szülők elképzeléseit is elbizonytalanította. Amikor azt kérdeztük tőlük, hogy van-e konkrét elképzelésük arról, hogy milyen foglalkozást szánnak 15 éves gyerekeiknek, többségük bizonytalan választ adott. A konkrét foglalkozást illető bizonytalanság a magasan iskolázott szülőket jellemezte leginkább, ami arra utal, hogy ezek a szülők nemcsak a gyerekeiknek szánnának több időt a pályaválasztási döntés érlelésére, hanem saját maguk sem vállalnak túl korai, elhamarkodott döntéseket.

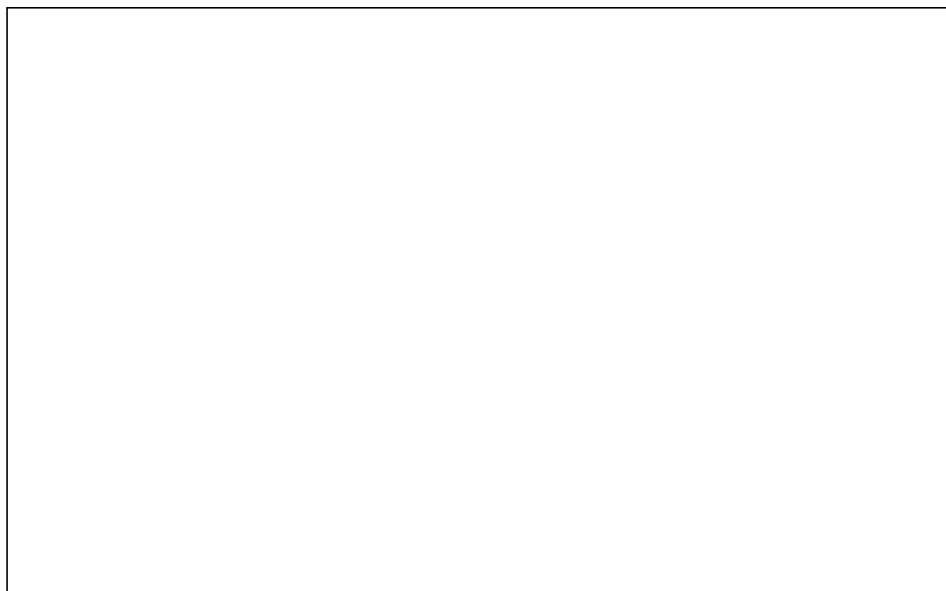
Van-e a szülőknek pályaelképzelése?

Ugyanakkor a válaszokból az is tökéletesen érzékelhető, hogy a korábbi évekhez képest valamennyi szülőcsoport szemében megnőtt az iskoláztatás jelentősége. Az alacsonyan iskolázott szülők, akik korábban tökéletesen elégedettek voltak, ha gyerekeiket egy szakmusképzőbe bejuttatták, a kilencvenes évek végén, az iskolázottság munkaerőpiaci értékét felismerve, már szép számmal akarják érettségijéig vagy legalább egy magasabb elismertségű szakmához juttatni a gyerekeiket. 1997-ben már csak a legalacsonyabb iskolázottságú, szakképzetlen szülők csoportjának egynegyede nyilatkozott úgy, hogy mindössze a szakmunkás-bizonyítvány megszerzéséig akarják taníttatni a gyerekeiket.

Meddig vállalják az iskoláztatás költségeit?

Az értelmiségi és középosztályi szülők (akik mindig is nagy jelentőséget tulajdonítottak gyerekeik iskoláztatásának) számára a kilencvenes évek a középfokú iskolakínálat bővülését hozták, amely nagyobb választási lehetőség nyújt arra, hogy a gyerekek képességéhez és saját aspirációikhoz legjobban illeszkedő képzési formát (szerkezetváltó gimnázium, két tannyelvű gimnázium, szakközépiskola stb.) kiválasszák. Az ő szemükben jelenleg az iskolaválasztás legfontosabb szempontja az, hogy melyik középfokú iskola garantálja a legnagyobb valószínűséggel a felsőfokú továbbtanulást.

Miért választották ezt az iskolát?

Miután megnőtt a középfokú iskolakínálat, illetve tartalmi és minőségi szempontból is differenciáltabbá váltak a középfokú iskolák, és a továbbtanulás, valamint a munkapiaci boldogulás szempontjából nagyobb az iskola és szakmaválasztás kockázata, megnőtt az iskolákról szóló információk értéke, illetve a korábrinál nagyobb jelentőséget kapott a pályaválasztás előtti tájékozódás. Míg a szocializmus évtizedében egy-egy nagyobb városban köztudott volt, hogy melyik az a „jó” gimnázium, ahonnan nagy valószínűséggel felveszik egyetemre a gyerekeket, most gomba módra szaporodnak azok a korábban jelentéktelen gimnáziumok, amelyek két tannyelvű oktatással, magas óraszámú informatikai képzéssel vagy a munkaerőpiacon hasznosítható fakultációkkal csalogatják a jelentkezőket. Vagy míg korábban nagyjából mindegy volt, hogy melyik szakmunkásképzőben tanul például kereskedelmi eladónak a gyerek, most már van olyan iskola, amelyik az áruismeret mellett idegen nyelvet is oktat, sőt olyan is, amelyik külföldön szervez kiegészítő képzést a tanulóinak. Vagyis manapság már egyáltalán nem mindegy, hogy melyik iskolában szerzi meg a gyerek az adott képesítésre szóló bizonyítványt.

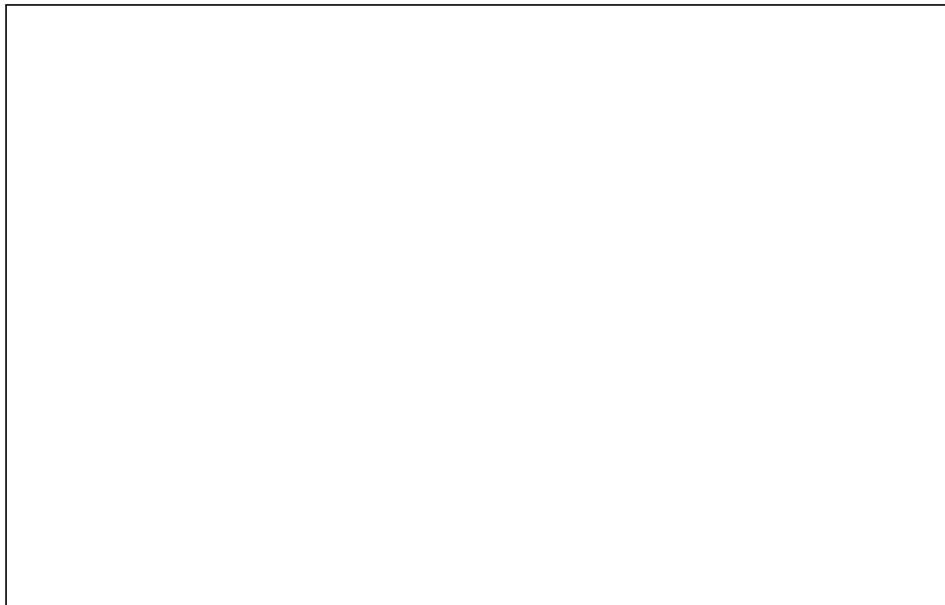
1997-es adatainkból úgy látszik, hogy a különböző társadalmi rétegekhez tartozó családok különböző forrásokból szerzik be a gyerekek pályaválasztásához szükséges információkat. Míg a magasabban iskolázott szülők főként kapcsolataik révén tájékozódnak, az alacsonyabb iskolázottságú szülők inkább hagyatkoznak az iskoláktól és a sajtótól megszerezhető ismeretekre.

Honnan szereztek információt?

A tájékozódás jelentőségére, illetve szükségességére utal, hogy a szülők többsége írásos kiadványból is igyekszik tájékozódni az iskolaválasztás előtt.

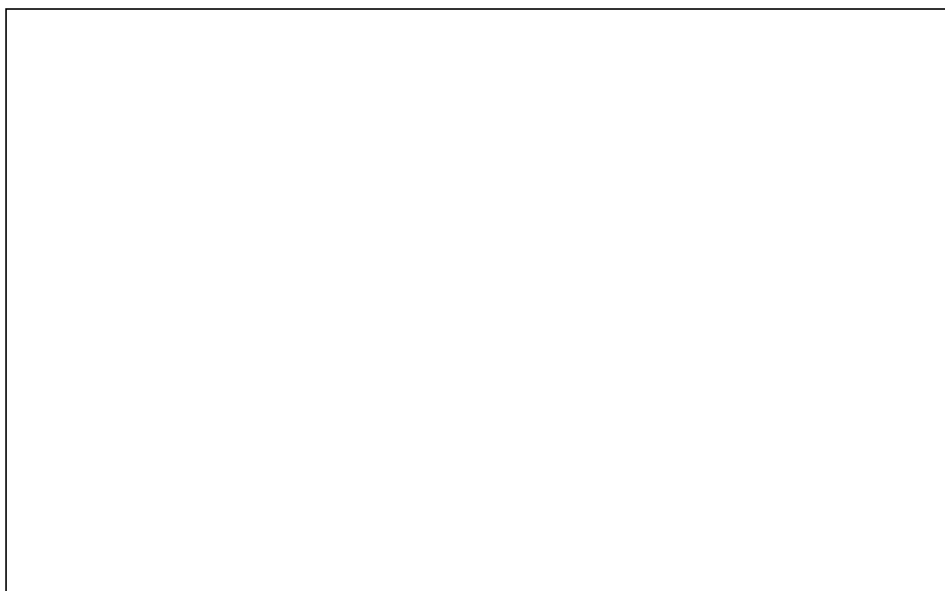
Használtak-e valamilyen kiadványt?

Miután a kilencvenes években bőséges volt a középfokú iskolakínálat és az iskolák versenyeztek a jó tanuló (illetve jó képességű) gyerekekért, a pályaválasztást megkönnyítő tájékoztató kiadványok egy részét maguk az iskolák készítik. Adataink szerint a legtöbb szülő a pályaválasztás előtt ilyen iskolai, illetve megyei szintű kiadványokból tájékozódik.

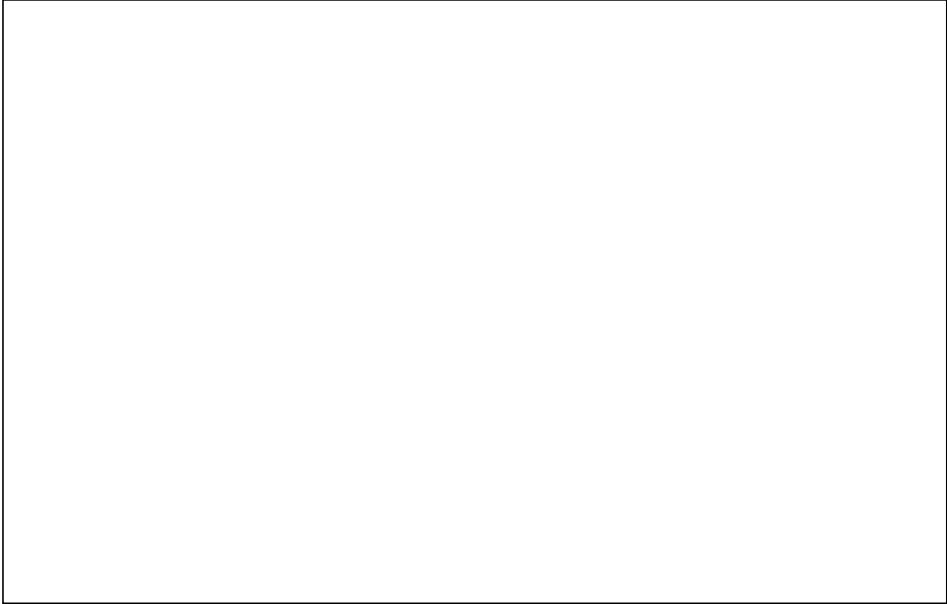

Milyen kiadványt használtak?

A kutatás során az is kiderült, hogy a megkérdezett szülők több mint fele valamilyen iskolai tájékoztató rendezvényen (bemutakozáson, látogatáson, stb.) is részt vett a pályaválasztás előtt. Az adatokból kiderül, hogy ezekre a rendezvényekre főként a középrétegekhez tartozó szülők járnak el: a magasabb iskolázottságúak inkább közvetlen ismeretségi körükből, az alacsonyabban iskolázottak pedig inkább tájékoztató kiadványokból informálódnak.

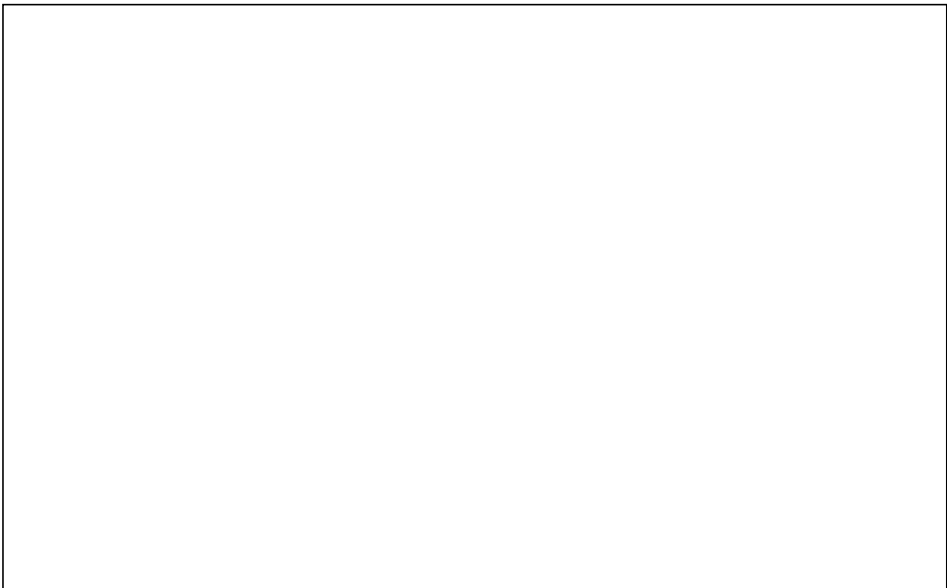

Jártak-e középiskolák bemutatkozásán?

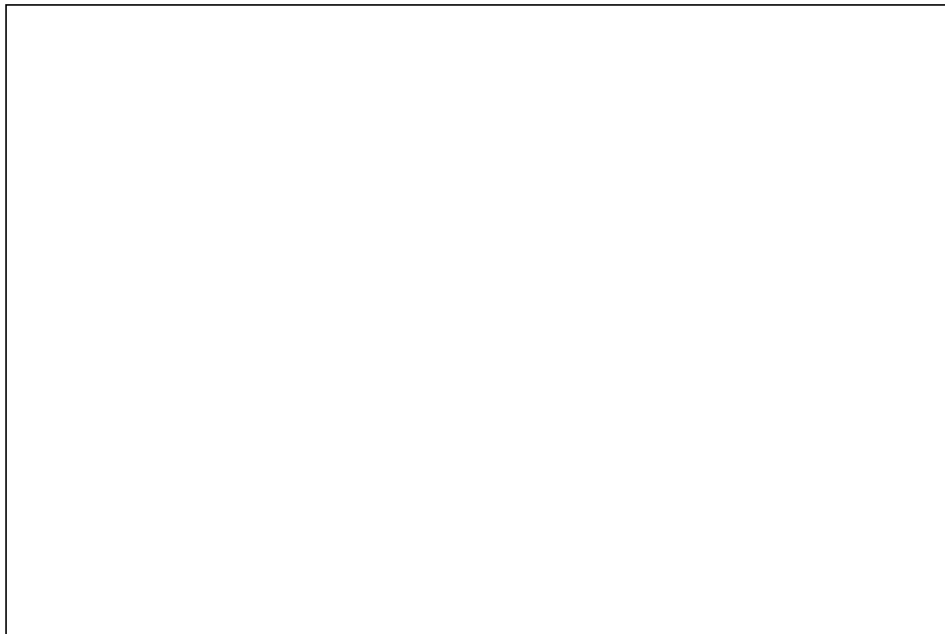
Jártak-e középiskolák bemutatkozásán?

Az adatokból az is kiderül, hogy minél alacsonyabb iskolázottságúak a szülők, annál inkább szükségük van segítségre (tanácsadásra) gyerekeik pályaválasztásához.

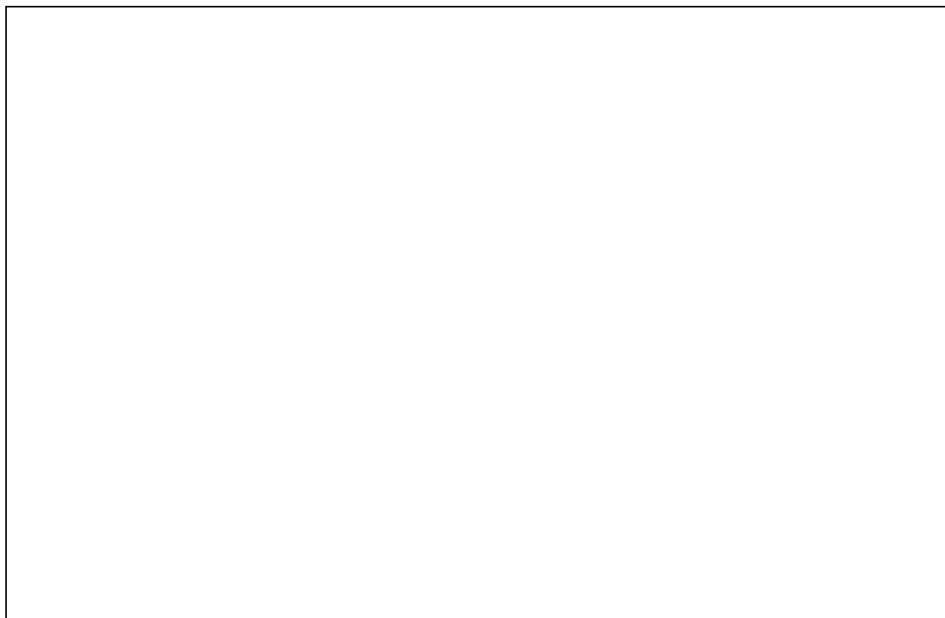
Adott-e valaki tanácsot?

A „pályaválasztási tanácsadásnak” a leggyakrabban a speciális szakiskolákba bekerülő gyerekeknél jut szerep, vagyis azoknál, akik gyenge általános iskolai eredményeik miatt csak többszöri nekifutásra találnak olyan iskolát, amely felveszi őket.

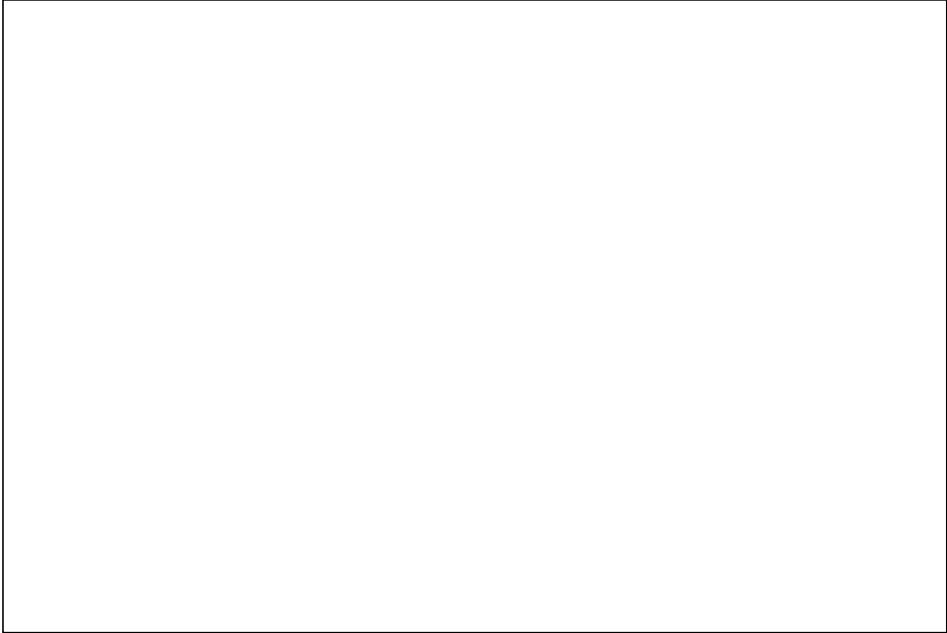

Adott-e valaki tanácsot?

A pályaválasztási tanácsok a leggyakrabban ismerősöktől és az általános iskolai osztályfőnököktől származnak. Megfigyelhető, hogy minél kevésbé iskolázottak a szülők, és minél alacsonyabb presztízsű iskolába jut be a gyerek, annál gyakoribb, hogy az általános iskolai osztályfőnök tanácsát veszik igénybe a pályaválasztásnál.

Ki adott tanácsot?

Ki adott tanácsot?

Ugyanez az összefüggés figyelhető meg az intézményes pályaválasztási tanácsadással kapcsolatban is, azzal a különbséggel, hogy ezt a fajta segítséget a szülők sokkal ritkábban veszik igénybe.

Összefoglalóan tehát azt mondhatjuk, hogy a kilencvenes években egyrészt a szülők szemében megnőtt az iskoláztatás jelentősége, másrészt elbizonytalanodás, illetve „kivárást” jellemzi a konkrét foglalkozás vagy szakma kiválasztását. Ugyanakkor azt tapasztaltuk, hogy megnőtt a pályaválasztással kapcsolatos információk jelentősége és szerepe, a legtöbb szülő többféle információforrást és segítséget is igénybe vesz ahhoz, hogy kiválassza a gyerekének a megfelelő iskolát.